

مدلسازی ساختاری-تفسیری ویژگی‌های شیوه جنگ جمهوری اسلامی ایران در

دوران دفاع مقدس

محمود عسگری! حسن شهباز^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۰۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۰۲

چکیده

دوران دفاع مقدس از جمله مقاطع بی‌مانند تاریخ ایران زمین است؛ برهه‌ای که تداعی‌کننده اقتدار و افتخار ناشی از بازپس‌گیری مناطق اشغالی و کسب پیروزی‌های نظامی شگفت‌انگیز است. تبیین شیوه جنگ ج.ا. ایران در دوران دفاع مقدس، هدف این تحقیق است که نویسندگان در راستای آن، این پرسش را مطرح نمودند که شیوه جنگ ج.ا. ایران در دفاع مقدس همچون یک عامل مهم کسب این پیروزی‌ها، چگونه قابل تبیین است؟ پس از طرح مباحث نظری، مهم‌ترین ویژگی‌های شیوه جنگ جمهوری اسلامی ایران در جنگ تحمیلی از منابع مکتوب موجود (بیشتر از دیدگاه‌ها و گفته‌های فرماندهان جنگ) استخراج گردید. در ادامه به‌منظور اعتبارسنجی یافته‌ها، با بهره‌گیری از دیدگاه‌های خبرگان در چارچوب تکمیل پرسشنامه محقق‌ساخته و توزیع آن بین ۱۵ نفر از خبرگان، ابتدا ویژگی‌های شناسایی‌شده مورد تأیید قرار گرفت و در ادامه با استفاده از روش مدلسازی ساختاری-تفسیری، نویسندگان در پی شناخت ویژگی‌های شیوه جنگ جمهوری اسلامی ایران در دوران دفاع مقدس و نسبت هر یک از ویژگی‌ها با یکدیگر برآمدند.

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد ویژگی‌های یادشده را می‌توان در سه سطح زیرینا، میانی و روبنا (حسب میزان تأثیرگذاری و تأثیرپذیری) تقسیم‌بندی کرد. اصلی‌ترین رکن موفقیت شیوه جنگ ایران، در گرو آن است که آن شیوه از سوی دشمن «ناشناخته» باشد. بومی بودن و ایمان‌محور بودن از مهم‌ترین ویژگی‌های شیوه جنگ جمهوری اسلامی ایران در طول دوران دفاع مقدس است.

واژگان کلیدی: دفاع مقدس، شیوه جنگ، جمهوری اسلامی ایران، مدلسازی ساختاری تفسیری.

^۱ . استادیار و عضو هیئت علمی دانشگاه عالی دفاع ملی - نویسنده مسئول

^۲ . دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی سیاسی دانشگاه امام صادق (ع)

مقدمه

۱-۱. بیان مسئله

جنگ از جمله پدیده‌های مهم روابط بین‌الملل است که تاکنون نظریه‌پردازان گوناگون دربارهٔ علل، ریشه‌ها و چگونگی و مدیریت، عوامل مؤثر بر تصاعد، تطویل و یا پایان آن از زوایای گوناگون به بحث پرداخته‌اند، که در این مجال کوتاه نمی‌توان به تمامی این موارد اشاره کرد، ولی آنچه به بحث این نوشتار می‌آید آن است که به گمان نظریه‌پردازان مسائل راهبردی، سرنوشت جنگ تابعی از معادلات منطقی است؛ به بیان دیگر اگر در جنگی، در یک‌سو از سخت‌افزارهای نظامی به میزان کافی و فراوان برخوردار باشد، قدرت‌های بزرگ نیز از آن کشور حمایت‌های همه‌جانبه به عمل آورند و طرف مقابل (به هر دلیلی) به لحاظ توانمندی‌ها و شرایط دفاعی، وضع مطلوبی نداشته باشد و از حمایت کشورهای قدرتمند نیز بی‌بهره باشد، در چنین مواجهه‌ای، طرف قوی‌تر، پیروز جنگ خواهد بود. با توجه به اینکه ایران در جنگ تحمیلی هشت ساله، که به جرأت می‌توان گفت همچون نگینی بر تارک تاریخ معاصر ایران می‌درخشید و با وجود خسارت‌ها و مشکلات فراوان و پیچیده‌اش، حادثه‌ای سرنوشت‌ساز برای کشورمان باید تلقی شود که خط سیر و روند تحولات را تحت تأثیر خود قرار داده است، به ظاهر، در آغاز جنگ در طرف دوم معادلهٔ بالا قرار داشت، براساس برآوردهای دشمن، نتیجه‌ای جز شکست در انتظارش نبود، چگونه توانست بزرگ‌ترین افتخار و موفقیت نظامی را در خلال سده‌های اخیر به دست آورد؟ دوران دفاع مقدس نشان داد حتی در شرایط ناهمترایی عوامل مادی قدرت، نیروهای دارای امکانات محدودتر، قادرند تمامی معادلات مادی را به چالش بکشند؛ واقعیتی که بیانگر استفاده فزاینده فرماندهان و رزمندگان جبهه اسلام از علوم و فناوری‌های گوناگون، در طول هشت سال جنگ تحمیلی است. هرچند دربارهٔ علل و عوامل مؤثر در به دست آوردن این پیروزی، مطالب و مقاله‌ها و کتاب‌های بسیاری به نگارش درآمده و دیدگاه‌های گوناگونی در این مورد مطرح شده، ولی در این نوشتار تلاش شده به این عوامل از زاویه‌ای جدید نگاه شود. مسئله این مقاله، تبیین شیوه جنگ جمهوری اسلامی ایران در جنگ تحمیلی است؛ موضوعی که تاکنون مورد بررسی قرار نگرفته است. نویسندگان در پی آنند که پیروزی‌های نیروهای مسلح ایران در جنگ هشت‌ساله را با بهره‌مندی از مفاهیم مرتبط و روش مدلسازی ساختاری-تفسیری، حالت‌های تأثیرگذاری و تأثیرپذیری هرکدام از عوامل نسبت به یکدیگر، تحلیل و مشخص نمایند.

۲-۱. اهمیت و ضرورت موضوع تحقیق

۲-۱-۱. اهمیت

(۱) تحلیل علمی دفاع مقدس، موجب شناخت بهتر ابعاد و ویژگی‌های این دوران بی‌مانند از تاریخ معاصر ایران اسلامی خواهد بود.

(۲) تدوین شیوه جنگ ج.ا. ایران در دفاع مقدس، نیازمند مستندسازی و تدوین تجارب فرماندهان و فرایند دفاع مقدس بوده که از نیازهای مهم جامعه کنونی است.

(۳) تدوین شیوه جنگ ج.ا. ایران در جنگ تحمیلی، از الزامات تبیین و نشر این شیوه جنگ است.

(۴) دوران دفاع مقدس، گنجینه بی‌بدیلی است که غور علمی در آن، موجبات استخراج نظریه‌های گوناگون در عرصه دفاعی خواهد بود.

(۵) تبیین روش‌های مورداستفاده فرماندهان و دستاوردهای نظامی دفاع مقدس، از دلایل پرداختن به این مطلب است.

۲-۱-۲. ضرورت

(۱) نپرداختن به این موضوع، تداوم‌بخش غفلت از شناخت ابعاد و ویژگی‌های دوران دفاع مقدس خواهد بود.

(۲) تدوین نکردن شیوه جنگ ج.ا. ایران در دوران دفاع مقدس، موجب تداوم محرومیت جامعه علمی کشور از تجارب گرانشنگ دوران جنگ تحمیلی خواهد بود.

(۳) بدون تدوین شیوه جنگ ج.ا. ایران در دفاع مقدس، این شیوه جنگ در جهان ناشناخته باقی مانده و منتشر نخواهد شد.

(۴) غفلت از این موضوع، مانعی بر سر راه پرداختن به شیوه‌های مورداستفاده فرماندهان کشور در دوران دفاع مقدس است.

۳-۱. پرسش تحقیق

شیوه جنگ ج.ا. ایران در دفاع مقدس دارای چه ویژگی‌هایی است؟

۴-۱. هدف تحقیق

تبیین شیوه جنگ ج.ا. ایران در دفاع مقدس

۲. ادبیات تحقیق

۲-۱. پیشینه تحقیق

(۱) گزارش پروژه «شیوه‌های جنگ ایرانی»، تاریخ طولانی جنگ‌های ایران و سیر تحولات نظامی ج.ا. ایران را پس از انقلاب اسلامی بررسی می‌نماید. نویسنده کتاب از منابع فارسی، عربی و اروپایی برای بررسی تلاش‌های ایران برای ایجاد نیروهای مسلح نوین، جنگ تحمیلی و توانایی‌های رزمی در حال تکامل تهران در سوریه و عراق استفاده می‌کند. کتاب در تلاش است چگونگی عملکرد ج.ا. ایران - مستقیم یا نیابتی - در رویارویی‌های آینده با دشمنان خود از جمله آمریکا و رژیم صهیونیستی ارائه دهد. مهم‌تر از همه، نویسنده به «شیوه‌های جنگ

ایرانی» و چرایی و چگونگی جنگیدن ایران می‌پردازد. به نظر نویسنده کتاب، محیط منطقه‌ای بی‌ثبات و مملو از دشمنان بی‌شمار و عوامل تاریخی پیچیده‌ای بر ذهنیت تصمیم‌گیرندگان ایرانی تأثیر می‌گذارد. سابقه طولانی رویارویی با آمریکا و استقرار در غرب آسیا که اغلب سنی هستند، ایران را برای جنگ آماده کرده است. (Hashim, ۲۰۲۳)

(۲) در گزارش پروژه‌ای با عنوان «روش جنگ در حال تحول ایران» به این موضوع پرداخته شده است که ج.ا. ایران در خلال بحران سوریه، شیوه جدیدی برای جنگ ایجاد کرده است. انجام عملیات در بیرون از مرزها با توجه به موانع زیادی بسیار دشوار است. اگر سپاه دارای توانایی انجام این عملیات‌ها باشد، در آن صورت توانسته است که با تعداد کمی از نیروهای متعارف، آثار و نتایج ناهمگونی را ایجاد کند که به معنای افزایش قابل توجه در توانایی ایران برای طرح‌ریزی قدرت نظامی متعارف در خارج از کشور خواهد بود. با این حال، واضح است که تحلیلگران غربی باید شروع به بازنگری در ارزیابی‌های چند دهه‌ای از توان ایران در استفاده از نیروی قدس و نیروهای نیابتی برای نبرد در خارج از کشور کنند. باید این احتمال را پذیرفت که ایران قصد دارد به یک بازیگر مهم نظامی منطقه تبدیل شود. (Bucala, and Kagan, ۲۰۱۶)

۲-۲. چستی شیوه جنگ

جنگ به‌مانند پدیده‌ای اجتماعی، موضوعی است که همواره ذهن بشر را در طول تاریخ به‌خود مشغول نموده است. پیروزی در جنگ‌ها، مستلزم برخورداری از منابع انسانی، تاریخ، فرهنگ‌ها و ارزش‌های ملی، توانمندی‌ها و ابزار نوین و کافی از یک‌سو و از سوی دیگر، داشتن سیاست‌ها، راهبردها و رهنامه‌های مناسب و به‌هنگام است. اچه‌واریا^۱ شیوه جنگ را این گونه تعریف نموده است:

«روندهای کلی در اجرا و اداره جنگ و روش‌های مرجح تفکر درباره جنگ را شیوه جنگ گویند.»
(Echevarria, March 2004: 1)

بریان لین^۲ از جمله صاحب‌نظرانی است که در قالب دیدگاهی محدودتر، تعریفی را از شیوه جنگ ارتش آمریکا ارائه کرده است:

«شیوه جنگ ارتش آمریکا، روش‌هایی را توضیح می‌دهد که بر مبنای آن، این کشور تلاش می‌کند و باید تلاش کند تا خود را برای جنگ‌های امروز و آینده، آماده نماید.» (Linn, 2007)

در کنار تعاریف فوق، نگارنده تعریف زیر را ارائه می‌نماید:

«شیوه جنگ، روشی است که کشورها مبتنی بر امکانات و مزیت‌های راهبردی خویش، برای جنگیدن برمی‌گزینند.»

^۱ Echevarria

^۲ Brian Linn

نکته دیگری که از مباحث ارائه شده می‌توان به دست آورد آن است که همان‌گونه که مارتین شاول^{۲۰} اشاره کرده، شیوه جنگ ثابتی وجود ندارد و کشورها بنا به مقتضیات محیطی و شرایط جغرافیایی خود، سبک‌های گوناگونی را برای جنگیدن برمی‌گزینند. (Shaw, ۲۰۰۵: ۳۶) پیشنهاد سلمان فارسی، در جریان جنگ احزاب مبنی بر حفر خندق در اطراف مدینه برای مقابله با دشمن کافر از دیگر نمونه‌های مرتبط با شیوه جنگ است. در مورد دیگر می‌توان به «سدسازی ذوالقرنین» اشاره کرد. ذوالقرنین سازنده یکی از مهم‌ترین و نیرومندترین سدها بود، که در آن به جای آجر و سنگ از آهن و مس استفاده شد که اگر مصالح دیگری هم در ساختمان آن به کار رفته بود، فرع بر این فلزات بود. طبق آیات قرآن (آیات ۹۶-۹۴ سوره کهف)، هدف او از ساختن این سد، کمک به گروهی مستضعف در مقابل ظلم و ستم قوم یاجوج و ماجوج بوده است.

۲-۳. ویژگی‌های شیوه جنگ ایران پس از سال دوم جنگ

رژیم بعثی عراق قبل از تجاوز گسترده به خاک ایران به منظور تحمیل اراده خود بیش از ۱۵ ماه عملیات نامنظم علیه کشورمان انجام داد، بنابراین در طول این مدت، قرائن و شواهد عملیات آفندی از سوی ارتش رژیم بعثی صدام در سال ۱۳۵۸ با ۸۵ تجاوز مرزی برای ارتش ایران مشخص و محرز شد. با این توصیف ارتش در همین زمان بر مبنای وظیفه ذاتی خود مرتب وضعیت مناطق مرزی را به مسئولین کشوری منعکس می‌کرد و حتی مسئولین اطلاعات ارتش یک گزارش مبسوطی را از وضعیت بحرانی مناطق مرزی در مجلس ارائه کردند که به جای تقدیر از فعالیت آنان، برخی از مسئولین اعتقاد داشتند، ارتش برای تثبیت خود همه چیز را بزرگ‌تر از واقعیت جلوه می‌دهد و در بعضی موارد نیز می‌گفتند کشور عراق به ایران حمله نمی‌کند و این تفکر ارتش بی‌مورد است. در داخل ایران هر روز فشار بر روی ارتش برای انحلال ارتش، تغییر/کناره‌گیری یک فرمانده در مقام رئیس ستاد مشترک ارتش و یا فرمانده یکی از نیروهای سه گانه به اشکال مختلف، پاکسازی و تصفیه فرماندهان، لغو قراردادهای نظامی، واگذاری تجهیزات ارتش، جلوگیری از آموزش نیروها، کاهش گسترده سربازان و تعطیلی مراکز آموزشی مشاهده می‌شد. افزون بر آنچه بیان شد مسئله تنزل روحیه و انضباط، کاهش مدت خدمت سربازی از دو سال به یک سال، نقل و انتقالات حساب‌نشده، انتصاب‌های ناشایست، تسویه‌های خارج از حد (جدا شدن بیش از ۱۲۰۰۰ نفر از کارکنان و فرماندهان از بدنه ارتش که در سازماندهی و آمادگی ارتش نقش داشتند)، گرفتن اختیارات فرماندهان ارتش در مقابل مسئولیت‌های آنها و دخالت‌های بدون کارشناسی و برخی اوقات ناآگاهانه که موجب تضعیف توان و روحیه ارتش شده بود، همه دست به دست هم داد و ارتش را در وضعیت پیچیده‌ای قرار داده بود؛ برای نمونه برای جابجایی و حرکت لشکر ۷۷ از استان خراسان که درگیر مناقشه شمال شرق کشور بود، به استان خوزستان برای مقابله با دشمن، ۳۰ روز بعد از تجاوز دشمن مجوز از طرف مسئولین و شورای عالی دفاع کشور صادر شد و یا اینکه لشکر ۲۱ حمزه که در تهران مستقر بود و آماده

---

^{۲۰} Martin Shaw

اعزام به مناطق مرزی بود به او اجازه خارج شدن از پادگان نمی‌دادند که با تدبیر و فرمان امام راحل (ره) بعد از چند روز مشکل برطرف گردید. (عسگری، بی تا) تهاجم سراسری ارتش عراق در ساعت ۱۲:۳۰ روز ۳۱ شهریور آغاز شد. در این ساعت ابتدا فرودگاه شهرهای اهواز، تهران، سنندج، تبریز و پایگاه هوایی همدان مورد بمباران هوایی قرار گرفت. در این تهاجم هوایی ارتش عراق، شهرهای بوشهر، کرمانشاه و اسلام‌آباد نیز مورد حمله هوایی قرار گرفتند. در اثر حمله گسترده زمینی ارتش عراق، شهرهای سرپل ذهاب، قصر شیرین، سومار، مهران، موسیان، بستان و هویزه در روزهای آغاز جنگ به اشغال ارتش عراق در آمد و مدافعان این شهرها به‌ناچار از آن مناطق عقب‌نشینی کردند. نیروهای عراقی در حالی به پیشروی‌های خود ادامه می‌دادند که در مرزهای جنوب و غرب کشور غیر از دو لشکر ۹۲ زرهی اهواز و لشکر ۸۱ کرمانشاه (با دو تیپ) یگان عمده دیگری وجود نداشت. با همین دو لشکر و دو گروه رزمی دیگر (از تیپ زرهی ۳۷ شیراز و لشکر ۲۱ حمزه، آن هم با توان رزمی کمتر از ۵۰ درصد) و همراهی نیروهای مردمی، نیروهای عراقی نتوانستند به اهداف از پیش تعیین‌شده خود برسند. (داوری، سلطانی احمدی، کاظم‌بیگی، ۱۴۰۱: ۱۷۹) پس از هجوم هوایی‌های ارتش عراق به نقاط مختلف ایران، سرتیپ فلاحی از فرمانده نیروی هوایی درخواست واکنش متقابل کرد. سرهنگ خلبان «جواد فکوری» فرمانده وقت نیروی هوایی ارتش جمهوری اسلامی، با اعلام وضعیت اضطراری، فرمان پاسخ قاطع و سریع به حملات رژیم بعثی را صادر کرد. این عملیات نشانگر سرعت عمل خلبانان ایرانی و غافلگیر شدن پدافند هوایی عراق بود، اما عملیات بزرگ نیروی هوایی به نام کمان ۹۹ حمله ۱۴۰ فروندی جنگنده‌های نیروی هوایی ارتش در روز اول مهر به خاک عراق بود که ضمن نشان دادن قدرت تهاجمی قوای اسلام، با انهدام تأسیسات حیاتی و مراکز پشتیبانی عملیات نظامی، سازمان رزمی ارتش عراق را با چالش جدی مواجه کرده و توان آفندی دشمن را به نحو چشمگیری کاهش دادند، از سوی دیگر نیروی دریایی ارتش نیز ضمن مشارکت قهرمانانه تکاوران دریایی در دفع از خرمشهر، موفق شد که در طول مدت ۶۷ روز از آغاز جنگ، در تاریخ هفتم آذر ۱۳۵۹ نیروی دریایی دشمن را نابود کرده و حضور ناوگان عراق در خلیج فارس را پایان بخشد.

سرلشکر ولی... فلاحی رئیس وقت ستاد ارتش، راهبرد جنگ را پس از تهاجم وسیع ارتش عراق چنین بیان می‌دارد: یک خصوصیت مثبت ارتش ما، حفظ خونسردی و خویشتنداری ارتش بود. ما دو یا سه روز بعد از آغاز عملیات، یک سری عملیات هوایی را علیه عراق اقدام کردیم. در عملیات زمینی سعی کردیم از شدت تعرض عراق بکاهیم و موفق شدیم که در یک سری از عوارض زمین که مطلوب نظر ماست، دشمن را متوقف کنیم. ارتش عراق از نظر آموزش، تاکتیک، تجهیزات و لجستیک پنج برابر ما بود. این نسبت یک‌به‌پنج را با فداکاری و ابتکار و پشتیبانی ملت ایران و مقداری تأمین جنگ‌افزارها جبران و موفق شدیم ارتش عراق را در یک خط متوقف بکنیم». (حسینی، ۱۳۹۴: ۲۸۴) در این باره امیر حسینی سعدی چنین اظهار داشته‌اند:

«در چنین شرایطی که دشمن آمده بود تا استان نفت‌خیز خوزستان را از کشور جدا کند، از لشکری که پیش‌تر با اتهامی کلی و مبهم (مجری کودتای نوژه) توان پادافندی‌اش گرفته شده بود، چه کاری برمی‌آمد؟! با این وجود لشکر ۹۲ زرهی اهواز با ۳۰ الی ۴۰ درصد توان باقیمانده در هفته‌های اول جنگ کاری کرد کارستان که در حد معجزه قابل‌ارزیابی است. پرسنل مؤمن و میهن‌دوست لشکر ۹۲ زرهی اهواز با وجود استعداد اندک توانستند با همکاری سایر نیروهای ارتش و نیروهای مردمی و سپاهیان جان‌برکف، ارتش دشمن را زمین‌گیر و نیروهای مهاجم دشمن را در دشت‌های استان و پشت شهرهای مهمی همچون؛ آبادان، اهواز، دزفول و اندیمشک که از اهمیت حیاتی برخوردار بودند معطل و نقشه‌های شومشان را ناتمام بگذارند.» (روزهای آغازین جنگ به روایت سرلشکر حسینی سعدی، ۱۴۰۲/۷/۳)

همراه و هم‌زمان با تحولاتی در حوزه سیاسی همچون عزل بنی‌صدر و ورود سپاه به جنگ در کنار بسیج نیروهای مردمی و تغییر تفکر راهبردی درباره جنگ، شیوه جنگ نوینی نضج گرفت که دارای ویژگی‌های منحصربه‌فردی بود. در ادامه مطلب، به برخی از مهم‌ترین این ویژگی‌ها، اشاره و توضیح مختصری درباره هر یک از آنها ارائه می‌شود.

۲-۳-۱. یادگیری عینی

بدون تردید، یکی از ارکان اساسی توانمندسازی نیروها، آموزش است. با آغاز بحران در برخی از مناطق کشور شامل کردستان، گنبد، خوزستان و بلوچستان و درگیری سپاه در این درگیری‌ها، تجربه‌های ارزنده‌ای برای سپاه به‌دست آمد که در فرایند تقویت سپاه پاسداران بسیار مؤثر بود. دکتر محسن رضایی، فرمانده کل سپاه در زمان جنگ، در رابطه با این رشد تکوینی اظهار داشته‌اند که:

«از تیراندازی گرفته تا جنگ‌های انفرادی، مانور و مسائل مدیریت فرماندهی در جنگ و طراحی جنگ، همه اینها را در صحنه عمل یا در واقع در دانشگاه‌های واقعی جنگ و در صحنه عمل به‌صورت تجربی صورت می‌گرفت، انجام می‌دادیم. در واقع ما از طریق یادگیری توانستیم نیروهای مردمی را به یک ارتش پیشرفته انقلابی تبدیل کنیم.» (مصاحبه با سردار سرلشکر محسن رضایی، تابستان و پاییز ۱۳۷۵: ۱۱)

هوشیاری و زیرکی فرماندهان در تمامی عرصه‌ها به‌ویژه یادگیری نیز جلوه‌گر می‌شد. «خوب درک کردن»، هنر یادگیری است. فرماندهان نه تنها از مشاهدات خود و تجارب سایر فرماندهان بهره می‌بردند، بلکه با دقت در نوع رفتار و عملکرد دشمن، از روش‌های او نیز نکاتی را فرامی‌گرفتند و آنها را علیه خودش به‌کار می‌گرفتند.

۲-۳-۲. فرماندهی ایجابی

به نظر می‌رسد می‌توان برای فرماندهی ایجابی سه وجه بارز «فرماندهی تشویق‌مدار»، «حکومت بر دل‌ها و افکار» و «فرماندهی قیادی» را در نظر گرفت، که در ادامه در مورد هر یک از آنها توضیح مختصری ارائه می‌شود:

(۱) فرماندهی تشویق‌مدار

بی‌تردید تشویق، انگیزه فراوانی را در نیروها ایجاد کرده و می‌تواند به‌مانند یک انرژی مثبت و سازنده، نیرو را به بالاترین سطح از آمادگی روحی - روانی برای انجام مأموریت‌ها برساند. کلید فهم اطاعت‌پذیری رزمندگان از فرماندهان (حتی در سخت‌ترین شرایط برای انجام پیچیده‌ترین عملیات‌ها) این مطلب است. اوصافی که از ویژگی‌های اخلاقی و منش زینده فرماندهان جنگ نقل شده است، گویای این واقعیت است.

«هرگز مشتی و دستی و شلاقی بر سر یازش در میدان نزد بلکه رزمنده‌اش را با تشویق و افتخار و معنویت و ادب و شجاعت به جنگ واداشت و سر یازانش وقتی اراده آهنین و صلابت روح و شجاعت و ادب احمد (شهید کاظمی) را در میدان جنگ می‌دیدند، برای پیشروی و حمله به دشمن سر از پا نمی‌شناختند.» (رشید، بهار ۱۳۸۵: ۳۱)

(۲) حکومت بر دل‌ها و افکار

به یقین، به‌دست آوردن قلوب و اذهان یکی از بهترین روش‌های رسیدن به هدف می‌باشد، البته شیوه رسیدن به این وضعیت نیز دارای اهمیت است. نیروها زمانی حاضر به انجام هرگونه جان‌نثاری و رشادت هستند که فرماندهی از جنس خود داشته باشند. سیره عملی فرماندهان و سرداران جاودانه تاریخ جنگ، نمود واقعی این مطلب است:

«برادران بسیجی... فرماندهی می‌خواستند که روحیه بسیجی داشته باشد. بدین ترتیب، هر فرماندهی که روحیه و خلق و خوی بسیجی بیشتری داشت و رفتار او امکان ارتباط با بسیجی را فراهم می‌آورد، موفق‌تر بود و شهید باقری کسی بود که از عهده این کار به‌خوبی برآمد.» (رشید، بهار ۱۳۸۲: ۱۱۶)

رمز اصلی عشق‌ورزی نیروها به فرماندهان، دلسوزی خالصانه و رفتار صادقانه فرماندهان بود. در رابطه با شهید باقری نیز این خصیصه بیان شده است. سبک رهبری او به‌گونه‌ای بود که افراد از روی میل باطنی خواسته‌های او را عمل می‌کردند. (ظریف‌منش، بهار ۱۳۸۶: ۸۴)

(۳) فرماندهی قیادی

«فرماندهی قیادی» آن است که یک فرمانده، در عملیات‌ها و پیشروی‌ها، پیش‌قدم بوده و موضعی را فتح کند و آن‌گاه نیروها را نزد خود فراخواند. این سبک از فرماندهی در برابر «فرماندهی سیاقی» قرار دارد که فرمانده به نیروهایش فرمان می‌دهد که «بروید فتح کنید». این ویژگی فرماندهان برگرفته از مکتب اسلام و امام (ره) بود و

در تمامی سلسله‌مراتب فرماندهی نیز حضور و تجلی عینی داشت. برای نمونه، درباره شهید باکری نقل شده است که:

«شهید باکری، هم‌گام نبود، پیش‌گام و پیش‌قدم بود... روش او اعزاز دیگران نبود، دعوت از دیگران بود، تفاوت بروید و بیایید... او خود را از بسیجیان می‌داند، بنابراین باید پیشاپیش آنان حرکت کند...» (ظریف‌منش، بهار ۱۳۸۶: ۸۱-۸۷)

۲-۳-۳. آزادی عمل داشتن فرماندهان

اختیار و آزادی عمل داشتن فرماندهان در عرصه نبرد، از جمله ویژگی‌هایی است که وجودش می‌تواند حتی در شرایط بی‌تقارنی نیز از عوامل پیروزی طرف ضعیف‌تر به‌شمار آید. (Eyum, Dec ۲۰۰۶: ۵) از ویژگی‌های مهم شیوه جنگ ج.ا. ایران در جنگ تحمیلی نیز این بود که فرماندهان در میدان نبرد دارای استقلال عمل بودند. برخورداری از این آزادی عمل موجب افزایش سرعت عمل یگان‌های اقدام‌کننده، ایجاد زمینه مناسب برای بروز خلاقیت‌ها و نوآوری‌ها و اتخاذ بهترین روش برای ادامه نبرد با توجه به شرایط عینی و موجود دشمن و خودی می‌شد؛ برای مثال یکی از ویژگی‌های بارز شهید باکری همین موضوع است:

«شهید باکری... حداکثر اختیارات لازم را نیز به مسئولین تحت امر خود، واگذار کرده بود، تا آنان جهت اجرای فوری وظایف محوله و مأموریت‌های خویش، دچار گندی و اسیر سلسله مراتب بی‌مورد، نگردند. با چنین شیوه‌ای، او در امور اجرایی کمتر دخالت می‌کرد و اجازه می‌داد تا رزمندگان بتوانند از ابتکارات خود در مرحله عمل، بیشتر استفاده نمایند» (علایی، بهار ۱۳۸۶: ۶۲).

تمامی فرماندهان جنگ و از جمله شهید باکری دارای بیشترین اختیارات در چارچوب و حوزه مسئولیت‌های خود بودند و این موضوع در کلیت سلسله مراتب نیروها وجود داشت.

۲-۳-۴. انعطاف‌پذیری ساختار سازمان رزم

به باور برخی از نظریه‌پردازان، انعطاف‌پذیری یکی از ویژگی‌های مهم شیوه جنگ تلقی می‌شود. (Boot, July/ August ۲۰۰۵). وجود یا نبود انعطاف‌پذیری ساختار سازمان رزم، بر میزان بهره‌گیری از ظرفیت و مقدرات موجود، اثرگذاری قابل ملاحظه‌ای دارد (جعفری، نصرت‌پناه، سهیلی ارشدی، ۱۳۹۲: ۱۰۸). در جنگ تحمیلی نیز یکی از رموز موفقیت سپاهیان سرافراز کشورمان، توجه به این مهم بود. فرماندهان جنگ تحمیلی بر مبنای اقدام در چارچوب چنین تفکراتی توانستند به پیروزی‌های غرورآفرین دست یابند؛ برای مثال شهید باکری، فرمانده لشکر ۳۱ عاشورا، همواره در پی:

«ایجاد ساختاری انعطاف‌پذیر و سیال بود. به گونه‌ای که لشکر بتواند هر نوع مأموریتی را در مناطق کوهستانی، دشت و صحرا، عبور از رودخانه، عملیات آبی - خاکی در هورالعظیم و نیز مأموریت‌های پدافندی را به‌خوبی انجام دهند» (علایی، بهار ۱۳۸۶: ۶۲).

آنچه باید مورد توجه و تأکید قرار گیرد آن است که سازمان رزم سپاهیان کشورمان از سوی فرماندهان متناسب با ماهیت و چگونگی عملیات تعیین می‌شد.

۲-۳-۵. نبرد در شب

استفاده از نبردهای شبانه، تجلی بارز شناخت نقاط قوت و ضعف دشمن بود؛ چرا که با کاربست نبردهای شبانه، مهم‌ترین مزیت دشمن یعنی «دید و تیر» ختنی شد (رضایی، زمستان ۱۳۸۵: ۲۹). از دیگر علل و مزایای استفاده از شب در نبردها، ختنی‌سازی قدرت هوایی دشمن بود. با توجه به آنکه دشمن از برتری قدرت آتش و توان زرهی، نسبت به نیروهای ایرانی برخوردار بود، بنابراین تهاجم در شب، به مواضع دشمن جزو تاکتیک‌های دائمی یگان‌های سپاه پاسداران انقلاب اسلامی بود. هدایت صحیح هزاران نیرو در میدان جنگ، به‌منظور شکستن خطوط دشمن و تصرف اهداف مشخص در منطقه عملیات، به‌گونه‌ای که معبر عملیاتی را گم نکنند و مسیر به سمت دشمن را درست و به سلامت طی نمایند، دغدغه مهم تمام فرماندهان لشکرهای رزمی بود. به هر حال باید دانست که نبرد در شب، رافع قدرت زرهی دشمن نبود، بلکه یکی از دلایل اصلی انجام عملیات در شب به این دلیل بود که با استفاده از تاریکی شب، ضعف نیروهای خودی در «آتش تهیه» پوشانده شود و دشمن در وضعیت غافلگیری قرار گیرد.

۲-۳-۶. خلاقیت و نوآوری

نوآوری، تغییری است که یک نیرو را به تغییر مفاهیم عملیاتی‌اش و چگونگی ارتباطش با دیگر نیروها واداشته و آن نیرو را از انجام مأموریت‌ها به شکل سنتی بازمی‌دارد. (دهقانی‌پوده، پاشایی هولاسو، ۱۳۹۶: ۶) در نوآوری‌ها، ایده‌هایی مطرح می‌شود که رویه‌های عملیاتی جدید از آنها پیروی می‌کنند. (Rosen, summer ۱۹۸۸: ۱۳۴) خلاقیت و نوآوری ظرفیتی تمام‌نشدنی برای عبور از موانع می‌باشد و در سازمان‌های نظامی ارزش حیاتی و تعیین‌کننده دارد. نوآوری ترکیب «پدیده‌های» نو با «روش‌های» نو جهت انجام کارها و وظایف است؛ در واقع نوآوری می‌تواند ناشی از به‌کارگیری پدیده‌های نو یا ترکیب مجدد و خلاقانه پدیده‌های قدیمی با روش‌های نوین باشد. نوآوری کارآمد، مستلزم یادگیری مستمر است (Joint Vision ۲۰۲۰, available at www.dtic.mil).

بررسی منابع موجود نشان می‌دهد یکی از ویژگی‌هایی که به شیوه جنگ رزمندگان و سپاهیان کشور عزیزمان برتری بخشید، ظرفیت فراوان فرماندهان جنگ در ارائه خلاقیت‌ها بود. این نوآوری سرداران فرمانده، در ابتدا متوجه راهبرد جنگ گردید؛ توضیح آنکه پس از انجام چند عملیات محدود از سوی ارتش در ماه‌های نخستین جنگ تحمیلی که با موفقیت همراه نبود (درودیان، ۱۳۷۸: ۱۱۹-۹۲)، با فرمان امام (ره) مبنی بر ضرورت خروج از بن‌بست نظامی (امام خمینی (ره)، ۱۳۷۸، ج ۱۱: ۴)، ایده‌ای مطرح شد که:

«باید به خود جرأت داد که این نوع جنگیدن به درد نمی‌خورد و لازم است استراتژی جنگ عوض شود».

پس از این ابتکار و نوآوری که بیشتر شامل استفاده از بسیج مردمی و تغییر در شیوه جنگ بود، رزمندگان کشورمان به پیروزی‌های غرورآفرینی نایل شدند. در تأیید این موضوع آقای دکتر محسن رضایی چنین اظهار داشته‌اند: «ما علت موفقیتی که در سال دوم جنگ داشتیم این بود که آمدیم یک جنگ جدیدی را علیه دشمن پیاده کردیم» (مختاری، زمستان ۱۳۸۱: ۱۳۰).

تشکیل تیپ‌های زرهی و توپخانه با استفاده از غنایم جنگی از دیگر ابتکارات دوران دفاع مقدس بود. ابتکار جالب دیگر، استفاده از «ابوها» بود؛ توضیح آنکه رزمندگان اسلام مهارت استفاده از تانک‌های غنیمی را نداشتند. برای رفع این مشکل، استفاده از نظامیان عراقی تسلیم‌شده (همان ابوها) در دستورکار قرار گرفت.

۷-۳-۲. فزاینده‌گی

یکی از ویژگی‌های شیوه جنگ ایرانی، فزاینده‌گی بود. این ویژگی را می‌توان در رابطه با «سازماندهی یگان‌های عملیاتی» و «دامنه و محدوده عملیات‌ها» مشاهده نمود. فزاینده‌گی سازماندهی یگان‌های عملیاتی را دکتر محسن رضایی، فرمانده پیشین سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، با عنوان «یک گام عملیات یک گام سازماندهی» مطرح می‌کند. ایشان چنین توضیح می‌دهند:

«... پس از شروع به کار در مورد هر عملیات به این نتیجه می‌رسیدیم که نمی‌توانیم براساس قواره‌های بین‌المللی کارمان را انجام دهیم. چون قواره بین‌المللی حکم می‌کرد که ما جنگ را با بیست یا سی لشکر شروع کنیم. مثلاً چند لشکر هم‌زمان در عملیات فتح‌المبین حمله کنند، چند لشکر عملیات بیت‌المقدس را انجام دهند، یک تعداد لشکر هم پشتیبانی اینها را... دشمن هم برای ما در نظر می‌گرفت که اگر روزی ما بخواهیم عملیات تعیین‌کننده‌ای انجام دهیم باید ابتدا به چنین توانایی برسیم. ما این توانایی را در ضمن عملیات‌ها همواره به دست آوردیم... برای مثال عملیات ثامن‌الائمه را با حدود ۳ هزار نفر سپاهی و همین قدر از برادران ارتش انجام دادیم. این عملیات که تمام شد، نتیجه گرفتیم که در عملیات بعد با توان بیشتری حمله کنیم. این توان بیشتر را باید به وجود می‌آوردیم؛ چون وجود خارجی نداشت... نتیجه کار این می‌شد که هم عملیات انجام می‌دادیم و در عین حال به توسعه هم اقدام می‌کردیم. در حقیقت خود توسعه سازماندهی، توسعه عملیاتی را هم به همراه داشت» (مصاحبه با سردار سرلشکر محسن رضایی، تابستان و پاییز ۱۳۷۵: ۱۷-۱۶).

منظور از فزاینده‌گی «دامنه محدود عملیات‌ها» آن است که عملیات از یک نقطه و در سطحی محدود شروع می‌شد، ولی به مرور گسترده‌تر و سریع‌تر می‌شد. با استفاده از این روش، دشمن تعادل و کنترل خود را از دست می‌داد.

۸-۳-۲. سرعت عمل

سرعت عمل به معنای توانایی انجام حرکت سریع پیش از نشان دادن واکنش از سوی دشمن و در اختیار گرفتن بُعد زمانی است. سرعت عمل داشتن نیروهای عمل کننده از مباحثی است که به تعبیر بوید^۱ پس از جنگ جهانی اول (از سوی آلمانها) مطرح شده (Boyd, ۱۹۹۸) و همواره از سوی نظریه پردازان بزرگ مورد توجه و تأکید بوده است. به هر حال شکی نیست که سرعت عمل از ارکان مبنایی شیوه جنگ بسیاری از کشورها از جمله آلمان (به ویژه در زمان هیتلر) بوده است. (Citino, ۲۰۰۸) این مهم نه تنها هیچ گاه از سوی فرماندهان جنگ مغفول نماند، بلکه به عنوان یکی از ویژگی های شیوه جنگ ایرانی مورد توجه بسیار قرار گرفت.

۲-۳-۹. تمرکز بر بسیج نیروی انسانی

نیروی انسانی به عنوان یکی از ارکان اساسی هر جنگی تلقی می شود. هر چند قدرت آتش و فناوری از ویژگی های اساسی شیوه جنگ کشورهایی همچون آمریکا شناخته می شود، (Gray, ۲۰۰۵: ۲۷-۳۳) ولی در همان فرهنگ نیز امروزه برخی از صاحب نظران به این اعتقاد رسیده اند که بیش از ماشین و فناوری، نیروی انسانی حائز اهمیت است. (Melillo, Autumn ۲۰۰۶: ۲۳-۲۵) در شیوه جنگ ج.ا.ایران، بسیج نیروی انسانی، از ارکان به شمار می آید. یکی از خصایص برجسته جنگ تحمیلی، ناهمگون بودن طرفین به لحاظ در اختیار داشتن جنگ افزارها و فناوری بود. برای مثال در عملیات فتح المبین قدرت آتش ما نسبت به دشمن ۱ به ۲۰، نفربر ۱ به ۱۰ و تانک ۱ به ۵ بود (رشید، زمستان ۱۳۸۵: ۱۲۵). بررسی روند جنگ، ما را به این واقعیت رهنمون می سازد که پیروزی های شگفت انگیز رزمندگان کشورمان به دنبال به کارگیری بسیج از سوی سپاه و استفاده از نیروهای مردمی در جنگ تحمیلی به دست آمد؛ در واقع زمانی که مسئولیت بسیج از نظر سازمانی در اختیار سپاه قرار می گیرد، موفق ترین وجه از کارکردهای بسیج تجلی می یابد. در مجموع استفاده از نیروهای بسیجی و داوطلب همواره مورد نظر فرماندهان بود؛ چرا که نیروهای داوطلب روحیه و انگیزه فراوانی در اجرای برنامه ها و فرامین داشته و بدیهی است که نتایج و دستاوردهای بهتری نیز به دست می آید. اهمیت و نقش آفرینی این عامل در دفاع مقدس به میزانی است که حتی پژوهشگران خارجی نیز به آن اذعان نموده اند. (Bergquist, ۱۹۸۸: ۷۲).

۲-۳-۱۰. محلی گرایی در ساختار، ملی گرایی در میدان

جنگ تحمیلی، جلوه گر وجود یک هویت واحد و یکپارچه در ایران اسلامی بود. مقاومت توصیف ناپذیر مردم اینارگر خرمشهر با کمترین تجهیزات در شرایطی که نیروی متجاوز، عرب بود و تحریک های بسیاری را برای همراه نمودن ساکنان عرب استان خوزستان با اقدام های خود می نمود، بهترین نماد یک هویت مستحکم و یکپارچه است. پس از پشت سر گذاشتن ماه های ابتدایی جنگ، به تدریج سازمان رزمی سپاه به مثابه رکن رکن جنگ، شکل گرفت. از برجسته ترین و درخشان ترین ویژگی های این حرکت، آن بود که لشکرها و تیپ های این سازمان

^۱ Boyd

رزم، متناسب با واحدهای جغرافیایی ایجاد شد. لشکر ۲۷ محمدرسول‌الله تهران، لشکر ۳۱ عاشورای تبریز، تیپ نجف اشرف اصفهان، لشکر ۷ ولی‌عصر خوزستان، لشکر ۱۹ فجر شیراز و... شاهد مدعای این مطلب به‌شمار می‌آیند. زمانی که برای انجام عملیات فراخوان نیروی داوطلب اعلام می‌شد، این نیروها در تیپ‌ها و لشکرهای متعلق به منطقه خود سازمان می‌یافتند و در جنگ شرکت می‌کردند. بدیهی است وجود فرماندهان بومی در واحدها و یگان‌های رزمی، در فرایند جذب مشارکت نیروهای قومی مؤثر بود؛ به‌ویژه هنگامی که شخصیت‌های قدرتمندی در مقام فرماندهی قرار می‌گرفتند، این حضور مردمی بسیار چشمگیرتر می‌شد.

۲-۳-۱۱. جنگیدن در موانع

از روش‌های غافل‌گیر نمودن دشمن، انتخاب مناطقی برای جنگیدن است که حریف، انتظار مورد حمله واقع شدن از آن ناحیه را ندارد. در دروس کلاسیک گفته می‌شود که رودخانه، هور، نهرها، کانال‌ها و... نه تنها معبر تلقی نمی‌شوند، بلکه مانع هستند. از نقطه‌نظر عملیات نظامی عادی، جدا از جاده‌ها، دیگر مناطق (مانند جنگل‌های متراکم، زمین ناهموار سنگی، صحراهای پوشیده از شن، سواحل ماسه‌ای) موانع عظیمی در سر راه ارتش مکانیزه فراهم می‌آورد. شواهد بیانگر آن است که توجه به شرایط زمین و جغرافیای منطقه عملیاتی همواره مورد نظر و توجه فرماندهان جنگ بود. در این باره سردار رشید اعتقاد داشت:

«از زمان عملیات ثامن‌الائمه تا بدر سعی ما بر این بود که برویم جایی عمل کنیم که به یک عارضه طبیعی و مصنوعی برسیم که بشود نیروهایمان را برداشت کنیم. ما جایی می‌توانیم بچنگیم که بلافاصله، پشت یک رودخانه برسیم، پشت یک عارضه برسیم یا به یک تنگه برسیم تا دشمن به راحتی نتواند به ما حمله کند. ما باید مناطقی را بگیریم که جزیره‌مانند باشد.» (مختاری، زمستان ۱۳۸۱: ۱۲۷).

۲-۳-۱۲. غافلگیری

غافلگیری^۱ به معنی ضربه زدن به دشمن با استفاده از راهکار، شیوه، ابزار، مکانی است که حریف نسبت به آن بی‌توجه و یا کم‌توجه بوده است. غافلگیری دارای آثار روانی - روحی مخربی بر دشمن می‌باشد. در شیوه جنگ، کشورهای گوناگون برای غافلگیر نمودن دشمن از مؤلفه‌های متفاوتی استفاده می‌کنند؛ برای مثال برخی کشورها، با استفاده از انتخاب زمان مناسب (شب یا روز، فصل دلخواه، زمان عدم آمادگی دشمن)، مکان مناسب (هور، رودخانه، کوهستان و...)، (Citino, ۲۰۰۸) چگونگی انجام عملیات، رعایت مسائل حفاظتی و جلوگیری از نشت اطلاعات، سرعت عمل مناسب و یا فریب دادن (Porter, May ۲۰۰۷: ۱-۲۵)، دشمن خود را در شرایط غافلگیری قرار می‌دهند. این موضوع در شیوه جنگ رزمندگان کشورمان نیز همواره مورد توجه بود؛ به‌گونه‌ای که دشمن را مستأصل نمود.

---

^۱ Surprise

«در مرحله جدید جنگ (از سال دوم جنگ به بعد) مشکل اصلی دشمن، غافل‌گیری در برابر تاکتیک‌های ابتکاری رزمندگان اسلام بود» (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، ۱۳۷۳: ۲-۱۲۳).

۲-۳-۱۳. انتخاب منطقه عملیاتی متناسب با توان رزم

توان رزم از اصول حیاتی در موفقیت عملیات‌ها و نبردها می‌باشد. هرچند در برخی مواقع، ابتکار و سرعت عمل تا حدی ضعف توان را تحت تأثیر قرار می‌داد، ولی به هر حال در جنگ تحمیلی از مهم‌ترین دغدغه‌های فرماندهان جنگ، حفظ و افزایش توان رزم بود؛ چرا که شرط لازم برای انجام عملیات‌های موفق، توان رزم است. توان رزم، تعیین‌کننده دامنه و گستره تاکتیک‌ها و برنامه‌ها می‌باشد. افزایش توان رزم، مستلزم تغییرات در سازمان رزم (نیرو و یگان) و امکانات و تجهیزات بود. این نقل قول از سردار علایی، از فرماندهان دفاع مقدس، بیانگر نقش پایین بودن توان رزم در ایجاد محدودیت برای انجام عملیات می‌باشد:

«توان رزمی نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران در دوران پایانی جنگ تحمیلی، فقط امکان انجام یک عملیات بزرگ را در طول یک سال میسر می‌ساخت. هر ساله امکانات و تجهیزات لازم جمع‌آوری و نیروها بسیج می‌شوند تا یک عملیات سرنوشت‌ساز تدارک دیده شود» (علایی، بهار ۱۳۸۵: ۱۳۰).

در دفاع مقدس، تناسب زمین و منطقه عملیاتی با میزان توان رزم نیروهای خودی از اصول هدایت‌گر و اثرگذار بر تصمیم‌گیری فرماندهان بود. تناسب بین توان رزم و منطقه عملیاتی در انتخاب منطقه عملیات والفجر ۸ نمود برجسته‌ای از این موضوع است. برخورداری از توان رزم مناسب، گزینه‌های انتخاب مناطق موردنظر برای انجام عملیات را افزایش می‌داد. بر عکس، محدودیت در انتخاب زمین از نخستین صدمات ناشی از ضعف توان برای انجام عملیات می‌باشد.

۳. روش تحقیق

روش پژوهش حاضر از نوع کمی است. در این پژوهش‌ها، پژوهشگر ابتدا به جمع‌آوری داده‌ها اقدام می‌کند و سپس، داده‌های جمع‌آوری شده را مورد تحلیل قرار می‌دهد (بازرگان، ۱۳۹۰: ۱۶۵) و (پاکتچی، ۱۳۹۱)، از این رو در مرحله اول مهم‌ترین ویژگی‌های شیوه جنگ ج.ا. ایران در دوران دفاع مقدس، با بررسی منابع موجود، شناسایی و احصا و اعتبارسنجی شده و در مرحله دوم از روش مدلسازی ساختاری-تفسیری (ISM) جهت ارائه مدلی برای شناخت علمی شیوه جنگ ج.ا. ایران در دوران دفاع مقدس استفاده می‌شود. روش مدلسازی ساختاری-تفسیری، فرایندی است که طی آن مجموعه‌ای از عوامل گوناگون، در یک مدل نظام‌مند ساختاربندی می‌شوند (آذر و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۸۶-۲۵۷). این روش برای تحلیل تأثیر یک عنصر بر دیگر عناصر به کار می‌رود

(Mandal, Deshmukh, ۱۹۹۴: ۵۵)؛ به گونه‌ای که از آن تحلیل، ترتیب و جهت روابط پیچیده میان عناصر استنباط می‌شود (Agarwal, Shankar and Tiwari, ۲۰۰۷: ۴۴۳) و (آذر و بیات، ۱۳۸۷: ۷).

۴. تجزیه و تحلیل یافته‌ها

۴-۱. شناسایی ویژگی‌ها

در تحقیق حاضر، با استفاده از روش کتابخانه‌ای، انواع ویژگی‌های شیوه جنگ ج.ا. ایران در دوران دفاع مقدس شناسایی شده‌اند؛ به گونه‌ای که دقت در این ویژگی‌ها، نمایی جامع را نشان خواهد داد. در جدول (۴)، این ویژگی‌ها به همراه شماره کد مربوط به هر ویژگی آمده است.

جدول شماره (۴): انواع ویژگی‌های شناسایی شده

ردیف	ویژگی	کد مربوطه
۱	یادگیری عینی	A
۲	فرماندهی ایجابی	B
۳	آزادی عمل داشتن فرماندهان	C
۴	انعطاف‌پذیری ساختار سازمان رزم	D
۵	نبرد در شب	E
۶	خلاقیت و نوآوری	F
۷	فزاینندگی	G
۸	سرعت عمل	H
۹	تمرکز بر بسیج نیروی انسانی	I
۱۰	محلی‌گرایی در ساختار، ملی‌گرایی در میدان	J
۱۱	جنگیدن در موانع	K
۱۲	غافلگیری	L
۱۳	انتخاب منطقه عملیاتی متناسب با توان رزم	M

با توجه به ویژگی‌های شناسایی شده در جدول شماره (۴)، محققان در مرحله بعد تلاش کرده‌اند به نگاهی جامع و مانع در این خصوص دست یابند؛ به گونه‌ای که تمامی ویژگی‌ها شناسایی شده و پس از دسته‌بندی، آماده تحلیل و مدلسازی شوند، بنابراین جدول شماره (۴) با اتخاذ چنین پیش‌فرضی تهیه شده است که در قسمت‌های بعدی پژوهش، به تجزیه و تحلیل این جدول پرداخته خواهد شد.

۴-۲. تشکیل ماتریس خودتعاملی ساختاری

محققان در تشکیل ماتریس خودتعاملی، متغیرهای مختلف را در یک الگو قرار داده و از خبرگان خواستند تا روابط میان این متغیرها را بر اساس حروف V, A, X, O بیان کنند.

جدول شماره (۵): ماتریس خودتعاملی ساختاری

ویژگی 1	ویژگی 2	ویژگی 3	ویژگی 4	ویژگی 5	ویژگی 6	ویژگی 7	ویژگی 8	ویژگی 9	ویژگی 10	ویژگی 11	ویژگی 12	ویژگی 13
1	1	1	1	1	2	2	1	1	1	1	1	1
1	0	1	1	1	2	1	2	1	2	2	2	-1
1	1	1	1	0	1	2	2	0	-1	2	2	-1
1	1	1	1	1	1	1	2	1	1	1	2	-1
2	2	0	0	0	0	0	-1	-1	-1	0	-1	-1
1	1	1	1	1	1	2	2	1	2	2	2	2
2	1	0	2	2	2	2	2	0	-1	2	-1	2
-1	2	0	-1	-1	2	-1	0	-1	-1	-1	2	-1
0	0	0	-1	-1	1	2	-1	0	-1	0	-1	-1
1	1	1	1	1	1	2	-1	0	-1	-1	-1	-1
0	0	1	-1	0	0	0	-1	0	-1	-1	-1	-1
-1	0	0	-1	0	2	-1	-1	2	-1	-1	0	-1
1	1	0	-1	0	1	2	-1	2	-1	-1	-1	-1

جدول بالا نمونه یکی از پرسشنامه‌هایی است که به خبرگان جهت ارائه نظر، داده شده است. در این جدول، حروف V, X, O, A دیده می‌شود که هر کدام از آنها، بیانگر نوعی خاص از رابطه تأثیرگذاری و یا تأثیرپذیری میان دو متغیر است، به این ترتیب که V به معنی آن است که متغیر I بر تحقق متغیر J کمک می‌کند؛ A یعنی متغیر J بر تغییر متغیر I کمک می‌کند؛ همچنین X به این معنی است که متغیر I و J هر دو به تحقق هم کمک می‌کنند و در نهایت O به معنی عدم ارتباط متغیر I و J نسبت به هم می‌باشد.

۳-۴. ایجاد ماتریس دسترسی اولیه

برای ایجاد ماتریس دسترسی اولیه لازم است در گام نخست رابطه بین متغیرها را بر اساس فرمول «صفر و یک» تحلیل کرد؛ به طوری که برای به دست آوردن آن، باید قواعد زیر را رعایت نمود (Bolanos, et al., ۲۰۰۵, ۸۸۵):

الف) اگر خانه (i, j) ماتریس SSIM نماد V گرفته است، نماد در ماتریس دستیابی، عدد ۱ می‌گیرد و خانه قرینه آن یعنی (j, i) عدد ۰ می‌گیرد.

ب) اگر خانه (i, j) در ماتریس SSIM نماد A گرفته است، خانه مربوط به این نماد در ماتریس دستیابی، عدد صفر می‌گیرد و خانه قرینه آن یعنی (j, i) عدد ۱ می‌گیرد.

ج) اگر خانه (i, j) در ماتریس SSIM نماد X گرفته است، خانه مربوط به این نماد در ماتریس دستیابی عدد ۱ می‌گیرد و خانه قرینه آن یعنی (j, i) عدد ۱ می‌گیرد.

د) اگر خانه (i, j) در ماتریس SSIM نماد O گرفته است، خانه مربوط به این نماد در ماتریس دستیابی عدد صفر می‌گیرد و خانه قرینه آن یعنی (j, i) عدد صفر می‌گیرد.

جدول شماره (۶): ماتریس دسترسی اولیه

ویژگی-1	ویژگی-2	ویژگی-3	ویژگی-4	ویژگی-5	ویژگی-6	ویژگی-7	ویژگی-8	ویژگی-9	ویژگی-10	ویژگی-11	ویژگی-12	ویژگی-13
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
1	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	0
1	1	1	1	1	0	1	1	1	1	0	0	0
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	0
1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1	1	1	1	1	1	1	0	1	1	1	1	1
1	1	0	1	1	1	0	1	0	0	1	0	1
0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0
0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0
1	1	1	0	1	1	1	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0
0	1	0	0	0	1	1	0	1	0	0	0	0

مجموع نظر خبرگان

براساس جدول شماره (۶) که به ماتریس دسترسی اولیه معروف است، چهار حرف A, X, V, O ساده‌سازی شده‌اند که به فهم پرسش تحقیق حاضر کمک خواهند نمود. طبق قاعده بیان‌شده از ایجاد ماتریس دسترسی اولیه، تمامی خانه‌های جدول به صورت اعداد صفر و یک درآمده‌اند.

۴-۴. ماتریس دسترسی نهایی

پس از ایجاد ماتریس دسترسی اولیه با توجه به عامل انتقال‌پذیری در روابط بین ویژگی‌ها، ماتریس دسترسی نهایی به دست خواهد آمد. در روش مدلسازی ساختاری تفسیری، مسئله انتقال‌پذیری روابط مفهومی بین متغیرها یک برداشت اساسی بوده و حاکی از آن است که در شرایطی که متغیر A بر متغیر B موثر واقع شود و متغیر B بر متغیر C تأثیر گذارد، A بر C نیز تأثیرگذار خواهد بود. در این مرحله، کلیه روابط ثانویه میان متغیرها تحلیل شده و ماتریس دسترسی نهایی به دست می‌آید (و ثوقی نبیری و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۰۰). با طی مراحل گفته‌شده، ماتریس دسترسی اولیه پایدار می‌شود و ماتریس دسترسی نهایی به دست می‌آید.

جدول شماره (۷): ماتریس دسترسی نهایی

ویژگی-1	ویژگی-2	ویژگی-3	ویژگی-4	ویژگی-5	ویژگی-6	ویژگی-7	ویژگی-8	ویژگی-9	ویژگی-10	ویژگی-11	ویژگی-12	ویژگی-13	میزان نفوذ
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	12
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	12
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	12
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	12
0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	4
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	12
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	12
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	12
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	12
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	12
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	12
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	12
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	10
9	10	9	6	10	9	11	11	9	10	6	9	10	9

۵-۴. بخش بندی سطوح

ماتریس دسترسی به سطح‌های گوناگون دسته‌بندی خواهد شد و پس از مشخص نمودن مجموعه‌های ورودی و خروجی، اشتراک این مجموعه‌های مشخص شده برای هر کدام از ویژگی‌ها تعیین می‌شود و در نهایت از این طریق، مجموعه‌های مشترک برای هر متغیر به دست می‌آید (آذر و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۶۶)؛ این مجموعه‌ها با توجه به نرم‌افزار «ISM Software Powered By VBA» مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است و در نهایت، خروجی زیر از آن استخراج شده است که سطح‌بندی تحقیق حاضر را نشان می‌دهد:

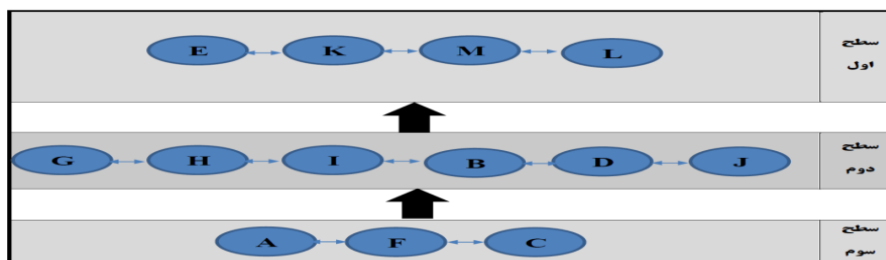
جدول شماره (۸): ویژگی‌ها و سطوح آنها

سطح 1	ویژگی-5	ویژگی-11	ویژگی-12	ویژگی-13		
سطح 2	ویژگی-4	ویژگی-2	ویژگی-7	ویژگی-8	ویژگی-9	ویژگی-10
سطح 3	ویژگی-3	ویژگی-1	ویژگی-6			

۶-۴. مدل ساختاری-تفسیری ویژگی‌های شیوه جنگ ج.ا. ایران در دوران دفاع مقدس

با توجه به اقدامات انجام‌شده در بخش روش پژوهش، مدل ساختاری-تفسیری به دست آمد. این مدل از مراحل مختلفی تشکیل شده است؛ به گونه‌ای که این مراحل از طریق مجموعه‌های ورودی، خروجی و مشترک در جدول شماره (۸) به دست آمده است. در مدل شماره (۱)، سطح اول، به عنوان سطح نتیجه در نظر گرفته شده است؛ به گونه‌ای که ویژگی‌های موجود در این سطح، میزان تأثیرپذیری بالایی نسبت به ویژگی‌های دیگر دارند، همچنین افزون بر تأثیرگذاری و تأثیرپذیری سطوح نسبت به هم، ویژگی‌های موجود در هر سطح نیز نسبت به یکدیگر، تأثیر و تأثر متقابل دارند. حروف موجود در هر سطح به عنوان کد هر عامل در نظر گرفته شده است که معرفی هر کد در جدول شماره (۴) آمده است.

مدل شماره (۱): مدل ساختاری - تفسیری تحقیق حاضر

مدلسازی ساختاری-تفسیری ویژگی‌های شیوه جنگ جمهوری اسلامی ایران در دوران دفاع مقدس

این مدل بیانگر مدلسازی ساختاری-تفسیری ویژگی‌های شیوه جنگ ج.ا. ایران در دوران دفاع مقدس است، به گونه‌ای که پس از تحلیل ماتریس (جدول شماره ۷)، و نیز ساده‌سازی آن، ۳ سطح در این مدل به دست آمد. تأثیرگذارترین ویژگی در سطح سوم و تأثیرپذیرترین ویژگی‌ها در سطح اول قرار گرفته‌اند؛ به گونه‌ای که خروجی حاضر، کاملاً طبق نظرات خبرگانی در جدول ماتریس خودتعاملی (جدول شماره ۵) است. محققان جهت پرهیز از تفصیل در تحلیل مدل شماره (۱)، سطوح را به سطح زیربنا، سطح میانی و سطح روبنا تقسیم‌بندی نموده‌اند که در ادامه به تحلیل آنها پرداخته می‌شود:

الف) سطح زیربنا (سطوح سوم): سطح زیربنا از اهمیت قابل توجهی برخوردار است. در این سطح، موارد زیر قرار گرفته‌اند:

کد مربوطه	ویژگی
A	یادگیری عینی
C	آزادی عمل داشتن فرماندهان
F	خلاقیت و نوآوری

ب) سطح میانی (سطح دوم): سطح میانی سطحی است که اهمیت آن از سطح اول بیشتر بوده و نسبت به سطح سوم از اولویت کمتر برخوردار می‌باشد. ویژگی‌هایی که در این سطح واقع شده‌اند عبارتند از:

کد مربوطه	ویژگی
B	فرماندهی ایجابی
D	انعطاف‌پذیری ساختار سازمان رزم
G	فزاینده‌گی
H	سرعت عمل
I	تمرکز بر بسیج نیروی انسانی
J	محلی‌گرایی در ساختار، ملی‌گرایی در میدان

ج) سطح روبنا (سطح اول): در این سطح ویژگی‌هایی قرار گرفته‌اند که جزو تأثیرپذیرترین ویژگی‌ها محسوب می‌شوند. ویژگی‌های مربوط به این سطح عبارتند از:

کد مربوطه	ویژگی
E	نبرد در شب
K	جنگیدن در موانع
L	غافلگیری
M	انتخاب منطقه عملیاتی متناسب با توان رزم

۷-۴. تجزیه و تحلیل قدرت نفوذ و میزان وابستگی

قدرت نفوذ و وابستگی ویژگی‌ها از جدول شماره (۷) به دست می‌آید؛ به این صورت که با جمع یک‌های هر ویژگی در خانه‌های مربوطه، در ستون عمودی، قدرت وابستگی و در ستون افقی قدرت نفوذ به دست می‌آید. این دو قدرت، بیانگر میزان تأثیرگذاری و تأثیرپذیری هر ویژگی در مقایسه با ویژگی‌های دیگر آمده است. در جدول شماره (۹) قدرت نفوذ و وابستگی هر ویژگی آمده است:

جدول شماره (۹): قدرت نفوذ و وابستگی هر ویژگی

میزان نفوذ	میزان وابستگی	ویژگی
12	9	ویژگی- 1
12	10	ویژگی- 2
12	9	ویژگی- 3
12	6	ویژگی- 4
4	10	ویژگی- 5
12	9	ویژگی- 6
12	11	ویژگی- 7
12	11	ویژگی- 8
9	9	ویژگی- 9
11	9	ویژگی- 10
0	8	ویژگی- 11
5	11	ویژگی- 12
10	11	ویژگی- 13

اطلاعات جدول (۹) به تنهایی نمی‌تواند به فهم روابط میان ویژگی‌ها کمک کند، بنابراین برای تحلیل آن به نمودار شماره (۱) نیاز است که به نمودار MICMAC معروف است. در این نمودار میزان نفوذ و وابستگی ویژگی‌ها در یک ماتریس و به صورت یکجا قابل مشاهده است:

نمودار شماره (۱). نمودار میزان نفوذ و وابستگی ویژگی‌ها

هدف از تحلیل MICMAC بررسی و تحلیل نیروی نفوذ و نیروی وابستگی ویژگی‌هاست. در این تحلیل ویژگی‌ها به چهار دسته کلی تقسیم می‌شوند:

- دسته اول شامل ویژگی‌های خودمختار می‌باشند (سمت چپ قسمت پایین). این دسته از ویژگی‌ها نیروی وابستگی ضعیف و همچنین نیروی نفوذ ضعیفی دارند. ویژگی‌های این دسته تقریباً به صورت جدا از کل نظام عمل می‌کنند. این ویژگی‌ها اثر چندانی روی سایر ویژگی‌ها ندارند؛ در واقع ارتباطات آنها با دیگر ویژگی‌ها بسیار محدود است.
- دسته دوم شامل ویژگی‌های وابسته است (سمت راست قسمت پایین) که نیروی نفوذ ضعیفی دارند، با وجود این، از نیروی وابستگی بالاتری نسبت به سایر ویژگی‌ها برخوردارند.
- دسته سوم شامل ویژگی‌های پیوندی است (سمت راست قسمت بالا) که از نیروی نفوذ قوی و همچنین نیروی وابستگی قدرتمندی برخوردارند. این ویژگی‌ها بی‌ثبات هستند؛ به این معنا که انجام

هرگونه اقدامی در مورد این ویژگی‌ها افزون بر اینکه به‌طور مستقیم بر سایر ویژگی‌ها اثر می‌گذارد، می‌تواند در قالب بازخورد از سایر ویژگی‌ها بر خود ویژگی نیز اثرگذار باشد.

- دسته چهارم، ویژگی‌های مستقل است (سمت چپ قسمت بالا) که نیروی نفوذ قوی دارند، اما نیروی وابستگی آنها ضعیف است؛ در واقع اینها ویژگی‌های کلیدی هستند و با ایجاد تغییر در آنها می‌توان بر سایر ویژگی‌ها تأثیر گذاشت.

با توجه به ویژگی‌هایی که در تحقیق حاضر مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته‌اند، از یافته‌های کاربست نرم‌افزار MICMAC این‌طور می‌توان نتیجه گرفت که تعداد قابل توجهی از ویژگی‌ها در دسته ویژگی‌های پیوندی یعنی سمت راست قسمت بالا (بر اساس نمودار شماره ۱) قرار گرفته‌اند؛ به‌گونه‌ای که این ویژگی‌ها از قدرت نفوذ و وابستگی بالایی برخوردار بوده و در عین حال که میزان تأثیرگذاری بالایی دارند، از سطح قابل توجهی از تأثیرپذیری نیز برخوردار می‌باشند.

۵. نتیجه‌گیری

۵-۱. جمع‌بندی

از آنچه در این نوشتار بیان گردید می‌توان به این استنتاج رسید که شیوه جنگ ج.ا. ایران از عوامل تعیین‌کننده و برترساز ج.ا. ایران در دفاع مقدس بود و آن‌گونه که باید، مبتنی بر «داشته‌ها» بود؛ به بیان روشن‌تر فرماندهان جنگ با آگاهی از برخی ملاحظات داخلی و شرایط و محدودیت‌های خارجی، با بینش و دوران‌دیشی خود از موازنه‌سازی در برابر سخت‌افزارها و تجهیزات دشمن پرهیز نمودند و از این‌رو اصلی‌ترین داشته ج.ا. ایران در جنگ تحمیلی، نیروی انسانی و مفاهیمی (مرتبط با این عامل) همچون غافلگیری، ابتکار، نوآوری و سرعت عمل بود. از این منظر، شیوه جنگ، مبتنی بر ویژگی‌هایی همچون روحیه، معنویت، تفکر و عمل ساختارشکنانه و... است. دیگر یافته این مقاله آن است که در خلال دوران دفاع مقدس، شیوه‌های جنگ گوناگونی از سوی فرماندهان مطرح شده است که البته بیشتر آنها در قالب گفتمان اصلی «نیروی انسانی مؤمن و انقلاب» بودند؛ به‌عبارتی نوعی «کثرت در وحدت» حاکم بود. اندیشه، طرح‌ریزی و اعمال نوآورانه مطابق با دستورات دینی و متناسب با شرایط زمانی و مکانی و متکی بر نصرت و امداد الهی، محور و کانون توفیقات در دوران دفاع مقدس بود. شیوه جنگ اعمالی از سوی ج.ا. ایران در برابر تهاجم رژیم بعثی، در خلال جنگ شکل گرفت؛ به‌عبارتی شیوه جنگ از پیش طراحی‌شده‌ای وجود نداشت، ابتکارات و نوآوری‌های رزمندگان در حین جنگ، منجر به شکل‌گیری آن شد. از یافته‌های مهم این نوشتار آن است که موفقیت و پیروزی رزمندگان در دفاع مقدس، حاکی از کارایی این شیوه جنگ در مدیریت بحران‌های دفاعی دارد، ضمن آنکه بسیاری از ویژگی‌های این شیوه جنگ، منحصر به فرد بوده و به ملاحظات انسانی و رعایت حقوق انسان‌ها توجه خاص داشت. موضوع دیگر آنکه، شیوه جنگ ایران، بسیار از معادلات نظامی مانند نسبت مهاجم و مدافع، زرهی به نیروی انسانی و ... را مورد چالش اساسی قرار داد.

تحمیل عرصه و قواعد نبرد به دشمن و در زمین او بازی نکردن از ویژگی‌های برجسته شیوه جنگ ج.ا. ایران در دفاع مقدس بود. نکته دیگر که خلأ آن به شدت احساس می‌شود، این است که بر مبنای آنچه گفته شد فرماندهان دفاع مقدس در یک دوره هشت ساله، تجربیات گرانسنگی را در دانشگاه «جنگ» آموخته‌اند که به معنای دقیق کلمه، بی‌بدیل است. نویسندگان بر این باور هستند که پیاده‌سازی این تجارب و نظریه‌پردازی بر پایه آنها ضرورتی انکارناپذیر می‌باشد.

۲-۵. پیشنهادها

(۱) با توجه به اینکه هر یک از ایده‌های فرماندهان دفاع مقدس، ظرفیت تبیین، پرورش و تبدیل شدن به متون علمی و نظریه‌های مبنایی را دارد، پیشنهاد می‌شود مراکز علمی و پژوهشی مرتبط این موضوعات را در دستورکار قرار دهند.

(۲) پیشنهاد می‌شود موضوع شیوه جنگ ج.ا. ایران با بهره‌گیری از تمامی ایده‌ها و ابتکارات فرماندهان دوران دفاع مقدس تکامل یابد.

منابع

۱. منابع فارسی

۱. امام خمینی، سیدروح‌الله. (۱۳۷۸). صحیفه نور. جلد ۱۱. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار حضرت امام خمینی (ره).
۲. آذر، عادل. بیات، کریم. (۱۳۸۷). «طراحی مدل فرآیندمحوری کسب و کار با رویکرد مدل‌سازی ساختاری - تفسیری». مدیریت فناوری اطلاعات. ۱ (۱). ۳-۱۸.
۳. آذر، عادل. خسروانی، فرزانه. جلالی، رضا. (۱۳۹۵). تحقیق در عملیات نرم. تهران: انتشارات سازمان مدیریت صنعتی.
۴. بازرگان، عباس. (۱۳۹۰). «فرهنگ کیفیت و نقش آن در دستیابی به عملکرد مطلوب دانشگاه‌ها». فصلنامه آموزش مهندسی ایران. ۱۳ (۲). ۶۳-۷۲.
۵. بلوچی، حسین. رستگار، عباسعلی. (۱۳۹۴). «مدل‌یابی ساختاری - تفسیری از عوامل مؤثر بر بدبینی سازمانی». فصلنامه علمی مدیریت سازمان‌های دولتی. ۳ (۱۱). ۷۱-۹۱.
۶. پاکتچی، احمد. (۱۳۹۱). روش تحقیق با تأکید بر حوزه علوم قرآن و حدیث. تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
۷. جعفری، احمد. نصرت‌پناه، سیاوش. سهیلی ارشادی، افشین. (۱۳۹۲). «طراحی الگوی راهبردی ترابری چابک در جنگ ناهمگون». فصلنامه راهبرد دفاعی. سال ۱۱ (۲). شماره پیاپی ۴۲. صص ۱۲۸-۱۰۳.

۸. حسینی، سیدناصر. (۱۳۹۹). «نقش شهید صیاد شیرازی در سه مقطع حساس از جنگ ایران و عراق به عنوان انسجام دهنده نیروهای مسلح». *فصلنامه علوم و فنون نظامی*. سال ۱۶ (۴). شماره پیاپی ۵۴. صص ۱۴۸-۱۱۹.
۹. حسینی، احمد. (۱۳۹۴). *دومین نبرد بزرگ*. تهران: سازمان حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.
۱۰. داوری، امین. سلطانی‌احمدی، مجتبی. کاظم‌بیگی، محمدعلی. «بررسی نقش ارتش ج. ا. ایران در نخستین سال جنگ در مقابله و تثبیت تجاوز ارتش بعث عراق». *فصلنامه علوم و فنون نظامی*. سال ۱۷ (۴). شماره پیاپی ۵۸.
۱۱. درودیان، محمد. (۱۳۷۸). *جنگ؛ بازیابی ثبات*. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ سپاه پاسداران انقلاب اسلامی.
۱۲. درویشی، سیدرضا. (پاییز ۱۳۹۲). «بررسی مدیریت نظامی حضرت داود (ع) از دیدگاه قرآن و روایات». *فصلنامه مدیریت نظامی*. سال ۱۳ (۳). شماره پیاپی ۵۱.
۱۳. دهقانی‌پوده، حسین. پاشایی هولاسو، امین. (۱۳۹۶). «طراحی الگوی توسعه نوآوری سازمان‌های دفاعی با رویکرد راهبردی». *فصلنامه راهبرد دفاعی*. سال ۱۵ (۱). شماره پیاپی ۵۷. صص ۴۲-۱.
۱۴. رشید، غلامعلی. (بهار ۱۳۸۲). «نقش و جایگاه شهید باقری در جنگ هشت‌ساله». *فصلنامه نگین ایران*. شماره چهار.
۱۵. رشید، غلامعلی. (بهار ۱۳۸۵). «اوصاف یک فرمانده». *فصلنامه نگین ایران*. سال پنجم. شماره ۱۶.
۱۶. رشید، غلامعلی. (زمستان ۱۳۸۵). «فتح‌المبین، عملیاتی تاریخی، چرا؟». *فصلنامه نگین ایران*. سال پنجم. شماره ۱۹.
۱۷. رضایی، محسن. (زمستان ۱۳۸۵). «روش توسعه تجربی نیروهای مسلح در جنگ با عراق». *فصلنامه نگین ایران*. سال پنجم. شماره ۱۹.
۱۸. روزهای آغازین جنگ به روایت سرلشکر حسینی سعدی. (۱۴۰۲/۷/۳). قابل دسترسی در: <https://www.jamaran.news>
۱۹. ظریف‌منش، حسین. (بهار ۱۳۸۶). «فرماندهی شهید مهدی باقری: الگوی رفتاری و اخلاقی». *فصلنامه نگین ایران*. سال ششم. شماره ۲۰.
۲۰. عسگری، شاداب. (بی‌تا). «ارتش و عبور از چالش‌ها در آغاز جنگ تحمیلی». قابل دسترسی در: <https://www.aja.ir/portal/home>
۲۱. علایی، حسین. (بهار ۱۳۸۵). «در جنگ و پس از جنگ». *فصلنامه نگین ایران*. شماره ۱۶.
۲۲. علایی، حسین. (بهار ۱۳۸۶). «مهدی باقری، شهید اسلام در اندیشه و عمل». *فصلنامه نگین ایران*. سال ششم. شماره ۲۰.

۲۳. مختاری، مجید. (زمستان ۱۳۸۱). «نقش توان رزم در انتخاب منطقه عملیاتی فاو». فصلنامه نگین ایران. سال اول. شماره سوم.
۲۴. مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ. (۱۳۷۳). *از خونین شهر تا خرمشهر*. تهران: مؤلف.
۲۵. مصاحبه با سردار سرلشگر محسن رضایی. (تابستان و پاییز ۱۳۷۵). *سیاست دفاعی*. شماره ۱۶-۱۵.
۲۶. وثوقی نیری، عبدالله. پورعزت، علی اصغر. آقامحمدی، داوود. امیری، مجتبی. (۱۳۹۶). «مدلسازی نرم تصویر ارتش آینده بر اساس رویکرد ساختاری تفسیری». *تحقیقات دفاعی آینده*. ۲ (۵). ۸۳-۱۱۰.

۲. منابع انگلیسی

۱. Agarwal A., Shankar R., Tiwari M.K., (۲۰۰۷). "Modeling agility of supply chain". *Industrial Marketing Management*. ۳۶ (۴). ۴۴۳-۴۵۷.
۲. Bergquist, Ronald. (۱۹۸۸). *The Role of Air Power in the Iran-Iraq War*. Air University Press.
۳. Bolanos, R., Fontela, E., Nenclares, A., & Pastor, P. (۲۰۰۵). "Using interpretive structural modelling in strategic decision-making groups". *Management Decision*. ۴۳(۶). ۸۷۷-۸۹۵.
۴. Boot, Max. (July/ August ۲۰۰۵). "The New American Way of War". *Foreign Affairs*.
۵. Boyd, John. (۱۹۹۸). *Patterns of Conflict*. available at: www.d-n-i.net.
۶. Bucala, Paul and Kagan, Frederick W. (۲۰۱۶). *Iran's Evolving Way of War How the IRGC Fights in Syria*. https://www.criticalthreats.org/wp-content/uploads/2016/07/imce-imagesIrans_Evolving_Way_of_War_IRGC_in_Syria_FINAL-1.pdf
۷. Citino, Robert. (۲۰۰۸). *The Germany Way of War*. U.S: University Press of Kansas.
۸. Eyum, Andrew. (Dec ۲۰۰۶). *Hezbollah at War*. Policy Focus. No ۶۲. available at: www.washingtoninstitute.org.
۹. Forough, Mohammadbagher. (۲۰۲۱). "Iranian Strategic Culture and "Ways of War" : The Role of Local Concepts and Narratives of "Game" and "Play"". *International Journal of Persian Literature*. ۶ (۱): ۱۲۰-۱۴۲.
۱۰. Gray, Colin. (۲۰۰۵). "The American Way of War: Critique and Implications". in: Anthony McIvor (ed.). *Rethinking the Principles of War*. Annapolis: Naval Institute Press.
۱۱. Hashim, Ahmed S. (۲۰۲۳). *Iranian Ways of War: From Cyrus the Great to Qasem Soleimani*. New York: C. Hurst (Publishers) Limited.
۱۲. Joint Vision ۲۰۲۰, available at: www.dtic.mil/doctrine.

۱۳. Melillo, Michael. (Autumn ۲۰۰۶). "Out Fitting a Big-war Military with Small-war Capabilities". *Parameters*.
۱۴. Mandal, A. Deshmukh, S G. (۱۹۹۴). "Vendor Selection using ISM". *International J Operations & Production Management*. ۱۴(۶): ۵۵ - ۶۱.
۱۵. Rosen, Stephen Peter. (Summer ۱۹۸۸). "New Ways of War". *International Security*. Vol ۱۳. No ۱.